

*Тетяна Іванівна Бондарук,
старший науковий співробітник
відділу історико-правових досліджень
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник*

ДЖЕРЕЛА ПРАВА ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО В КОНТЕКСТІ ПРАВОВОЇ РЕАЛЬНОСТІ ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Входження українських земель до складу Великого князівства Литовського (далі — ВКЛ) і перебування у його складі упродовж XIV–XVI ст. зумовило усталення досить розгалуженої системи джерел права. Як правило, до її складу включають звичаєве право (як литовське, так і руське), Руську Правду, міжкнязівські договори («ряди», «докончання»), привілеї (листи, ухвали, уставні грамоти), магдебурзьке право, церковне право, Литовський статут.

Складання системи джерел права ВКЛ у цілому відображало процес зміцнення та інституціонування державності — від союзу князівств, коли відносини між великим й удільними князями регулювалися договорами, що мали ознаки дипломатичних, до усталення принципу «єдинодержавності» великого князя і створення Литовського статуту як загальнодержавного кодексу.

Основною формою права ВКЛ до прийняття Литовського статуту був привілей або привілеія, які могли санкціонувати місцеве звичаєве право, встановлювати нові норми або виявляти князівські милості. Зокрема, виокремлюють жалувані грамоти (у вузькому значенні цього слова) — пожалування приватним особам та установам майна, угідь, земельних ділянок, титулів, закріплення угоди; грамоти пільгові, або власне привілеї, — приватні закони, які тією чи іншою мірою містять пільги щодо мита та юрисдикції; земські (шляхетські) привілеї; грамоти на магдебурзьке право; грамоти окремим групам осіб (євреям, татарам); жалувані грамоти охоронного змісту, суть яких полягала у підтвердженні (закріпленні) споконвічного порядку життя і гарантуванні недоторканості від посягань центральних і місцевих органів управління (уставні грамоти). Це стало вагомим фактором правоутворення на теренах ВКЛ упродовж XV ст.

Уставні грамоти виступали гарантією збереження правового порядку, а місцеві «закони, звичаї і поруки» набували державного авторитету. Вони підлягали підтвердженню кожним новим господарем, а існуюча практика переписування тексту, яка йому передувала, давала можливість, хоча і з певними застереженнями, достатньо безболісно змінювати «старовину» тих чи інших положень, адаптуючи їх до нового правопорядку.

Хоча уставні грамоти не мали чіткої системи та усталеного змісту, відрізнялися за змістом, всі вони тією чи іншою мірою регулювали владні функції центральних і місцевих органів, приватні відносини, майнові права шляхти, закріплювали принцип неподільності території, встановлювали норми кримінального і цивільного права тощо. За образним висловом Ф. Леонтовича, кожна з цих грамот «кидає промінь світла на внутрішнє життя даної землі», а аналіз закріпленого в ній правового порядку дає можливість говорити, зокрема, про київське або волинське право.

Першою спробою кодифікаційної діяльності у ВКЛ вважається Судебник Казимира 1468 р., який ознаменував появу литовсько-руського права — якісно нового права поліетнічного суспільства, яке вступило у добу феодалізму, і держави, яка еволюціонувала від ранньофеодальної до станово-представницької монархії [6, с. 36].

Своєрідним підсумком процесу правоутворення у ВКЛ стали Литовські статuti 1529, 1566 та 1588 рр., які тривалий час (подекуди до середини XIX ст.) постулювали правовий порядок, зокре-

ма на українських землях. Особливий дослідницький інтерес цей кодекс, будучи кодифікацією значного за обсягом, змістом та спрямованістю правового матеріалу, викликає як раціоналізація права, в якій замасковані і історична зумовленість, і людський розсуд, що містяться у серцевині будь-якої юридичної конструкції, супроводжується «ефектом розриву», що відділяє право від власних коренів, і є скоріш ускладнюючим фактором для його розуміння [5, с. 215, 216], у зв'язку з чим особливу цікавість викликає контекст його появи.

Об'єктивно суперечливий характер кодифікації у випадку з Литовським статутом має свої особливості. Вони зумовлені як відтермінованістю у часі від європейських кодифікацій (сербський Законник Стефана Душана (1349 р.), законодавчий проект *Majestas Carolina* чеського короля Карла IV (1355 р.), судєбник Івана III (1497 р.) або, з огляду на Судєбник Казимира 1468 р., — її повторністю, що спричинило вплив на кодифікаторів нової світоглядної ситуації, яка ставила на порядок денний реальну індивідуалізацію буття членів соціуму, так і складністю пізньосередньовічної правової реальності, в якій форми існування права віднаходили свій вияв у боротьбі старого (земського) з новим (становим, шляхетським), локального і централізованого. Накладаючи свій відбиток на всі етапи здійснення права — від його ідеї до знакових форм і взаємодії між соціальними суб'єктами, така ситуація спричинила множинність смислів, закладених, зокрема, у Литовському статуті, коли інтелектуальна традиція кодифікаторів йшла за нею, а правові норми, поняття, процедури залишалися багато в чому старими.

Зазначене дає підстави говорити, дещо узагальнюючи, про Литовський статут як про ідею, «проект» права [2, с. 281—284], і як про кодекс феодального права, в якому закріплені «вічні» статуси.

Литовський статут як результат так званого «вторинного» правоутворення став унаочненням ідеї права суб'єктів правотворчості. Їх уявлення про належне актуалізується і конкретизується у законі, будучи зумовленими правовою реальністю та одночасно її постулюючи.

До творення загальноправового ідеалу, у координатах якого і мало відбуватися співжиття у ВКЛ, причетні М. Радвил, Я. Радвили, А. Гаштольд, доктори обох прав Є. Таліат і В. Чирка, М. Литвин, Д. Септейний (його панегірик згодом увічнив ім'я А. Гаштольда як єдиного автора Литовського статуту 1529 р.), віленський єпископ Ян, луцький єпископ П. Гольшанський, К. Острозький, І. Сапега, Ю. Ільїніч (Литовський статут 1529 р.); доктори обох прав — А. Ротундус (Мелеський), П. Роїзій (Литовський статут 1566 р.); А. Ротундус (Мелеський), О. Волович, Л. Сапега, А. Волан (Литовський статут 1588 р.), чий світоглядні установки та правове мислення сприяли наповненню Литовських статутів гуманістичними ідеями, продиктованими християнством і реформацією.

Узагальнюючим їх виразником можна вважати преамбулу Литовського статуту 1588 р. і, зокрема, звернення Л. Сапеги до усіх станів ВКЛ. У ньому проголошуються основні ідеї концепції правової держави. Серед них ідея свободи («у кожній державі людині немає нічого дорожчого за вольність, а неволя має бути такою гидкою, що не тільки скарбами, а й смертю її від себе відганяти повинен»), яка розповсюджується на всі відносини («але мало б того було, щоб людина з неволі від стороннього неприятеля була звільнена, а домового неприятеля над собою терпіти б мусила»); ідеї верховенства права (за безпеку ж «нікому іншому як тільки закону має бути вдячна», «мета і результат всіх законів є і має бути на світі, аби кожний добру славу свою, здоров'я і маєтність у цілості мав, і у тому жодних збитків не терпів», «якби хто-небудь з тих трьох речей у чомусь нас скривдив, і згідно з уподобаннями своїми, а не згідно з правами нашими, над нами знущався, той би вже не паном нашим, а порушником прав і вольностей наших був, а ми б не вільниками його бути мусили», «маючи такий скарб у наших руках [закон] належить кожній поштивій людині про нього знати, а будучи добре обізнаним, щоб сам себе і гонор свій гамував і згідно з правом писаним поведився») без винятків для будь-кого («сам Господар, пан наш жодної зверхності над нами мати не може, єдине тільки, коли йому закон дозволяє»); право на справедливий суд («соромно прав своїх не знати [...], які не чужою мовою, але своєю власною права писані маємо», «аби до судів і до трибуналів не тільки людей добрих обирали [...], які б не для прибутків своїх і для шкоди ближньому, [...] а щоб ту свободу, якою користуємося, у цілості нам зберігали») тощо [8].

Доволі скептично оцінюючи правореалізаційний потенціал викладеного, слід зазначити, що присутній у них «дух», зокрема ренесансної культури, виконує місію формування і функціонування в історичному розвитку культури особливих типів категорій, якими виражені визначення людини як суб'єкта діяльності, структури його спілкування з іншими людьми і суспільством,

його ставлення до цілей і цінностей соціального життя, утворюючи блок універсалій культури, які виступають у ролі своєрідних глибинних програм соціального життя, зумовлюють зчеплення, відтворення і варіації всієї багатогранності конкретніших програм поведінки і діяльності, характерних для певного типу соціальної організації [7, с. 344].

Припущення вірогідного впливу концепту «Литовського статуту як ідеї права» на формування таких культурних універсалій базується і на дослідженому Н. Яковенко процесі обігу, зокрема на теренах центральної України правової літератури, серед якої перші позиції посідає Литовський статут [8, с. 82–83]. За відсутності «власної (української) рефлексії щодо природи права», тотальна долученість до Литовського статуту, у тому числі «як ідеї права», широкого кола суб'єктів правових відносин, може свідчити якщо не про фактичну, то про потенційну (майбутню) їх дійсність, насамперед у ролі універсалій культури.

Іншим суттєвим компонентом правової реальності, яка постійно впливала на перебіг правоутворення, були шляхетські взаємовідносини та виборювання «шляхетських вольностей», що і було, зокрема, каталізатором прийняття Литовських статутів.

Шляхетська правова реальність усталювалася під знаком честі і доброї слави: отримуючи за правом народження певну квоту честі, шляхтич був зобов'язаний боронити її за найменших ознак загрози, а також примножувати — додаючи доброї слави собі та своєму роду [9, с. 17], часто не вибираючи засобів для цього, що спричинило усталення доволі суперечливої ціннісної поведінкової моделі шляхтича [3].

Шляхетський соціум одночасно виказує неухильне прагнення отримати (мати) «закон» як гарантію власних прав (про це свідчить, зокрема, докладне й обов'язкове дотримання передсудових і судових процедур) і не менш неухильний потяг до можливості ігнорування закону, коли йдеться про виконання його приписів.

Водночас, незважаючи на достатньо високу конфліктність шляхетського соціуму, ця самоврядна спільнота, перебуваючи у системі власних «правил гри» і приятельського судочинства, власне в окремій правовій реальності, сама собі цілком давала раду [9, с. 464]. Відповідно, корелювати з нею могла ліберальна державна модель (державна як засіб вирішення суспільних, насамперед шляхетських завдань, в основі якої ідея домовленості). Таким чином, і ВКЛ, і Річ Посполита, маючи слабкий центр і самоврядні регіональні одиниці, демонстрували достатньо гнучку систему підтримання рівноваги.

Власне в цьому контексті фактично виключалася можливість формалізації, зокрема у праві ВКЛ, процесу передачі належного, насамперед шляхті, *jus ad omnia* державі як глобальній механічній силі, що стримує окремі прояви сили і гарантує таким чином порядок і мир [4, с. 313].

Водночас суперечливі за своєю суттю феодальні «теми», за висловом М. Блока, перебували в центрі уваги юриспруденції навіть на тлі формування і посилення протягом XV–XVI ст. у Європі королівського абсолютизму, який на початок XVII ст. стає усталеною і загальновизнаною моделлю державного урядування. Такі «теми» — походження, статус, «старовина», Свій — Чужий, честь, людина добра тощо — продовжували домінувати у правовій реальності ВКЛ, і будучи тим чи іншим способом формалізованими, були вбудованими в каркас і суспільства, і держави.

Попри це присутня у правовій реальності ВКЛ, насамперед у ролі універсалії культури, ідея права та ідея домовленості, яка здатна «пов'язати владу», присутня у Литовських статутах, була настільки істотна, що, услід за М. Блоком, можна констатувати, що попри суворість до людей маленьких, феодалізм передав у спадщину щось таке, чим ми досі живемо [1, с. 458].

Список використаних джерел

1. Блок М. Феодальне суспільство / М. Блок ; пер. з фр. В. Шовкуна. — К. : Всесвіт, 2002. — 526 с.
2. Бондарук Т. І. Литовський статут як ідея права / Т. І. Бондарук // Сила прав і право сили: історичний вимір та сучасне бачення проблеми: матеріали XXXII Міжнародної історико-правової конференції (м. Полтава, 28–31 травня 2015 р.). — К. ; Полтава : ПУЕТ, 2015. — С. 219–223.
3. Бондарук Т. І. Ціннісна поведінкова модель шляхтича за Литовським статутом 1529 р. / Т. І. Бондарук // Альманах права. Основоположні принципи права як його цінні виміри. — К. : Ін-т держ. і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2012. — Вип. 3. — С. 108–112.
4. Гаврилюк Р. А. Методологическая традиция доктрины естественного права : моногр. / Р. А. Гаврилюк. — Черновцы : Черновицкий нац. ун-т, 2012. — 788 с.

5. Кабрияк Р. Кодификации / Р. Кабрияк. — М. : Статут, 2007. — 476 с.
6. Ковальова С. Г. Судебник Великого князя Казимира Ягайловича 1468 р. / С. Г. Ковальова. — Миколаїв : Вид-во ЧДУ, 2009. — 109 с.
7. Новая философская энциклопедия : в 4 т / Ин-т философии РАН. — М. : Мысль, 2010. — Т. 2. — 532 с.
8. Статуты Великого князівства Литовського : у 3 т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. — О. : Юридична література, 2004. — Т. 3. Статут Великого князівства Литовського 1588 р. : у 2 кн. — Кн. 2. — С. 17–23.
9. Старченко Н. Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині / Н. Старченко. — К. : Laetus, 2014. — 510 с.
10. Яковенко Н. Шляхетська правосвідомість у дзеркалі обігу правничої літератури на Волині і Наддніпрянщині / Н. Яковенко // Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVI ст. — К. : Критика, 2002. — С. 80–105.

Бондарук Т. І. Джерела права Великого князівства Литовського в контексті правової реальності пізнього Середньовіччя

У статті здійснено аналіз еволюції джерел права Великого князівства Литовського, до складу якого упродовж XIV–XVI ст. входили українські землі, як з огляду на процес інституціонування держави (основна увага приділялася привілеям), так і в контексті такого сегменту правової реальності, як ідея права, шляхетські взаємовідносини. Особлива увага приділяється Литовським статутам 1529, 1566 та 1588 рр., які тривалий час (подекуди до середини XIX ст.) постулювали правовий порядок, зокрема на українських землях. Литовські статuti розглядаються як ідея, «проект» права, що формує блок універсальї культури — глибинних програм соціального життя, та як кодекс феодального права, в якому закріплені «вічні» статуси з акцентуванням уваги на категоріях честі і слави у шляхетській правовій реальності.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, Литовський статут, ідея права, правова реальність.

Бондарук Т. И. Источники права Великого княжества Литовского в контексте правовой реальности позднего Средневековья

В статье совершен анализ эволюции источников права Великого княжества Литовского, в состав которого на протяжении XIV–XVI вв. входили и украинские земли, как в связи с процессом институционализации государства (основное внимание уделялось привилегиям), так и в контексте соотношения таких сегментов познесредневековой правовой реальности, как идея права и шляхетские взаимоотношения. Особенное внимание уделялось Литовским статутам 1529, 1566 и 1588 гг., которые длительное время (до середины XIX в.) постулировали правовой порядок, в частности на украинских землях. Литовские статuty рассматриваются как идея, «проект» права, формирующий блок универсалий культуры — глубинных программ социальной жизни, так и как кодекс феодального права, в котором закреплены «вечные» статусы с акцентированием внимания на категориях чести и славы в шляхетской правовой реальности.

Ключевые слова: Великое княжество Литовское, Литовский статут, идея права, правовая реальность.

Bondaruk T. Sources of law of the Grand Duchy of Lithuania in the context of the legal reality of the late Middle Ages

The article analyzes the evolution of the sources of law of the Grand Duchy of Lithuania, in the context of the process of institutionalization of the state (focused on privileges), and in the context of this segment of legal reality as the idea of law, noble relationship. Particular attention was paid to the Lithuanian Statute 1529, 1566 and 1588, which until the mid-nineteenth century postulated legal order particularly in the Ukrainian lands. Lithuanian Statute seen as the idea of «draft» law, which forms the block of culture universals — depth application of social life, and as a code of feudal law, which enshrined the «eternal» status with the emphasis on categories of honor and glory in the noble legal reality.

Key words: Grand Duchy of Lithuania, the Lithuanian Statute, the idea of law, the legal reality.

УДК 340.1

*Вячеслав Юрійович Васецький,
науковий співробітник
відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України,
кандидат юридичних наук*

ІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВИ ПЕРЕД ОСОБОЮ ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ

Сучасний період, який переживає світ, ставить принципово нові завдання перед людством. Розвиток нинішнього суспільства характеризується якісно новим станом, який визначається як процес глобалізації — всесвітній процес, що об'єднує національні утворення в єдину світову систему. В умовах глобального світу права, свободи, обов'язки людини і громадянина посідають основне місце порівняно з іншими правовими явищами.

У розвитку державності України як демократичної європейської країни ключове місце з позицій як внутрішньодержавного, так і загальносвітового значення належить формуванню правової системи, в якій одним з основних елементів є права людини, тому дедалі гостріше постає питання щодо створення основи механізму забезпечення захисту прав і свобод особи. У цих умовах, як зазначають вітчизняні вчені, суттєво зростає роль та значення інституту юридичної відповідальності держави перед громадянським суспільством та особою [1, с. 4] — особливність, значення якої набуває суттєвої ваги у зв'язку з підвищенням дієвості права в напрямі удосконалення законодавчої бази із захисту прав людини як одного з основних пріоритетів правової держави [2, с. 25–30]. Якою б не була держава за своєю природою, який би режим не панував — права та свободи людини, її взаємодія з державою завжди мали практичне значення, оскільки без урахування цієї взаємодії неможливо було б встановити в суспільстві порядок, необхідний для пануючої еліти та громадянського суспільства.

Мета статті полягає у з'ясуванні співвідношення між правами і свободами людини та юридичною відповідальністю держави, яка виступає, з одного боку, у формі юридичних гарантій по забезпеченню конституційних прав і свобод людини та громадянина, а з другого — у зв'язку з приєднанням України до міжнародно-правових інституцій, пов'язується з відповідними засобами та процедурами відповідальності держави перед особою у цьому напрямі. Тому основна увага в системі забезпечення прав і свобод людини приділяється правовим гарантіям, які відображені у Конституції України, а також забезпечуються міжнародними договорами, обов'язковими для України.

Юридична відповідальність — вид соціальної відповідальності, сутність якої полягає у застосуванні до правопорушників передбачених законодавством санкцій, що забезпечуються у примусовому порядку державою; є правовідношенням між державою в особі її органів і правопорушником [3, с. 437]. Визначається як застосування в особливому процесуальному порядку до особи, яка вчинила правопорушення, засобів державного примусу, передбачених санкцією правової норми [4, с. 502].

Зокрема, Н. Оніщенко зазначає, що проблема відповідальності держави перед особою — це проблема відповідних правовідносин (конституційних, цивільно-правових тощо), однак в яких держава має виступати не суб'єктом особливої значущості, а суб'єктом — відповідальною стороною. Це є правові відносини рівних сторін, в яких держава має низку переваг перед особою. На нашу думку, проблему юридичної відповідальності держави перед особою по забезпеченню прав людини доцільно розглядати саме з цих двох сторін: гарантій держави (насамперед на кон-